

MOYNAQ RAYONÍDA ETNOTOPONIMLERDÍŃ KELIP SHÍGÍWÍ

Abullayev A.G.

Berdaq atındaǵı QMU, Lingvistika: Qaraqalpaq tili 2-kurs magistrantı

Ilimiy basshı: prof. Shámshetdin Abdinazimov

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308645>

Belgili bir jerdín urıw-taypa hám millet atamaları menen atalıwı etnotoponimler dep ataladı. Bul hár bir urıw-taypa yamasa millettín óz aldına toparlasıp, bir shoq bolıp otırgan jerin bildiredi.

Etnotoponimler belgili bir aymaqta túrli ruw, millet wákilleri qońsı bolıp jasaǵan orınlarda payda boladı. Etnonim belgili bir orındı basqa orınnan parıqlawshı belgi bolǵan jaǵdayda oykonim wazıypasın atqaradı. Bunday atamalar etnos iyeleriniń ózleri tárepinen emes, al átiraptaǵı basqa etnos wákilleri tárepinen beriledi. Sol ushın da, etnotoponimler, kóbinese, eki etnos wákilleri jaqın jasaǵan shegara aymaqlarda ushırasadı. Tiykarı etnonimler bolǵan toponimler belgili bir ruw, qáwim, milletler, olardıń tariyxı, migraciyası haqqında bay maǵlıwmatlardı ózinde saqlaydı. Sonday-aq, olar házirgi waqıtta assimilyaciyaǵa ushıraǵan yamasa joq bolıp ketken xalıqlardıń kóship-qonıw mánzillerin anıqlawda tiykarǵı derek bola aladı.

Qaraqalpaqstan etnotoponimlerin izertlew jergilikli ózbek, qazaq, túrkmen xalqı hám qaraqalpaqlardıń kelip shıǵıw tariyxın úyreniw máselelerinde járdem beredi. Házirge shekem Qaraqalpaqstan toponimleri quramında kóplegen urıw-taypa hám milletlerdín atları saqlanıp qalǵan. Mısalı, *Qońrat, Mańǵıt, Qanlı, Anna, Jaǵaltay* hám t.b. Etnonimler menen atalǵan jer-suw obyektleri, tiykarınan, xalıq, millet, urıwlar tariyxı menen baylanıslı. Olardıń ishinde tek qaraqalpaq urıw atları ǵana emes, al basqa da millet atlarına baylanıslı dóregen toponimler de bar.

Qaraqalpaqlardıń urıwlıq sisteması qońrat hám on tórt urıw bolıp eki arısqa bólinedi. Qońrat arısına ashamaylı, qıyat, qoldawlı, balǵalı, qostamǵalı, qándecli, qarqamoyın, múyten, qazayaqlı, teristamǵalı, baymaqlı, ırǵaqlı, tiyekli, uyǵır, baqanlı-sháwjeyli urıwları kiredi. Al, on tórt urıw arıslı úlken tórt urıwdan turadı: qıtay, qıpshaq, keneges, mańǵıt. Bul urıwlar da óz gezwiginde bir neshe mayda urıw hám tiyrelerge bólingen.

Qaraqalpaq xalqınıń kórsetilgen arısları ózleriniń belgili bir jasaw orınlarına iye bolǵan. Usı aymaqlar házirgi waqıtta da birqansha saqlanǵan. On tórt urıwdıń qıtay, qıpshaq, keneges, mańǵıt qáwimleri házirgi Shımbay, Kegeyli hám Nókis rayonları aymaqlarında jasaǵan. Qońrat arısınıń qáwimleri házirgi Taxtakópir, Moynaq, Qońrat, Qanlıkól, Shomanay hám Xojeli rayonlarınıń aymaǵında jasaǵan.

S.Qoraev Qaraqalpaqstan toponimiyasınıń 1/5 bólegi etnotoponimler quraytuǵının kórsetken [1, 120-201].

Moynaq rayonında tiykarınan Qońırat hám Múyten urıwları basım kópshiligın quraydı. Degen menen, basqa urıwlar da az emes.

Múytenbóget – burınıraқта tek ǵana múyten urıwları jıynalıp bóget basqan. Sońınan bul Múytenbóget atanıp ketken. Bul toponimdi klassik shayırlar shıǵarmalarında da ushıratamız. Mısalı,

Bekpan shaǵıl, Jańa suwdıń boyları

Sharqırawıq, Múytenbóget jayları... [2, 4]

Qazaqdárya – Moynaq rayonınan eń alısta jaylasqan elatlı punkt. Qazaqdárya ataması negizinde dáryaǵa qoyılǵan. Bul toponim haqqında Q.Ábdimuratov óziniń miynetinde keltirip ótedi. Ámiwdáryanıń bas ańǵarın Kaulbars «Úlkendárya» dep ataǵan. Úlkendáryadan Qazaqdárya bólinip teńiz-ge quyǵan. Qazaqdárya bir neshe dáwirdeń ishinde bir ese tolıp suw aǵıp, bir ese suw aqpay boz bolıp, mudamı ózgerip turǵan.

Xalıq awızınan jıynap alınǵan sózlerge qaraǵanda bir dáwirde Qazaqdáryanıń ultanında qazaq awılları qonıs basıp otırǵanda, kútilmegen jerden dáryanı suw basıp otırıqlı xalıq búlgınshilikke ushıraydı eken. Mine ol usı xalıqtıń atı menen Qazaqdárya dep atalǵan bolıwı sózsiz. Biraq, Qazaqdáryanıń turǵan ornı balıqshılıq hám mal sharwashılıǵına qolaylı bolǵanlıqtan xalıq bul jerge jańadan kóship kelip jasay bergen [3, 60].

T.Begjanov ta usı pikirdi maqullaydı. Sebebi, ol da usınday pikir aytadı, yaǵnıy, qazaq awıllar bul jerlerdi mákan etken, otırıqshı xalıqlardıń awılları ústinen dárya jol salıp teńizge quyǵan. Usı dáryanıń jaǵasına kóship shıǵıp otırǵan atı menen “Qazaqdárya” ataması payda bolsa kerek. [4, 62]

Qazaqdárya atamasınıń kelip shıǵıwı haqqında bir qansha maǵlıwmatlardı jergilikli xalıqlardan da alsaq boladı. Mısalı, J.Qosheterov bul atamanı adamnıń atı menen baylanıstıradı. Ol óziniń “Izban” shıǵarmasında tómendegidey maǵlıwmat beredi: “*Usı úsh júz úylik el qonǵan jerdiń erneginde de, Ámiwdárya suw alǵan bir jaylım suwlı kól bar eken. Onıń sazanı menen shabaǵına shanışqı tiymegenlikten balıq iytırqın, kóp. Ash xalıq dárhal sol jaylım suwǵa qaza (jekennen toqılǵan qural) salıp tamaǵın toyǵızdı. Sóytip, bul jaylım suw “qaza salǵan jer” dep ataldı. Onıń balıǵı kóp bolǵanlıqtan, onıń dáreǵin esitkenler tumlı-tustan jáne bul jerge kóship kele berdi. Sonda, Qazaqbay degen bir áwmetli adam, sol qaza salǵan jerdiń ayaǵınan salma qazdırıp egin ekti. Tıń jerge egilgen egin ırǵalıp, shiresin kótere almaǵan sekerpara menen gúrbekler qaqqayı ayırılıp, asqabaǵı shógirmedey boldı. Egin dese eńbeklep juwırǵan qaraqalpaq, ketpenin arqalap bul jerge de kóship keldi. Hám olar bul salmanı keńeytip qazdı.*

Báhárgi tasıwda Ámiwdáryanı seń qısıp (úyilgen muz), náwpir suw “Qaza salǵan jer” degi jaylım suwdı shayıp ótti. Qazaqbay qulaq ashqan salmanıń kenarına sıymaǵan tasqın suw úlken dárya boldı. Bul dáryanıń suwı teńizge shekem barıp jetken edi. Sóytip, keń dala, keń taqırlıq, keń toǵaylıq arasında úlken dárya payda boldı. Sol qaza salǵan jerden saǵa alıp, Qazaqbay baslap qazdıraǵan bul salma – dárya bolǵanlıqtan, xalıq onı “Qazaq-dárya” dep atap ketti. [5, 51-52]

Bazıları bul toponimniń kelip shıǵıwın “qaz” sózine baylanıstıradı. Yaǵnıy, *qazǵan dárya, qazdı dárya, qazıq dárya*. Sonnan Qazaqdárya atanıp ketken deydi. Joqarıda keltirilgen hár túrli kózqarastıń gúwası bolǵanıımızday bir toponimniń etimologiyasınıń bir qansha kóp ekenligin kóriwimizge boladı. Biraq, biz Q.Ábdimuratovtıń pikirine tolıqlay qosılamız.

Tájik – bul haqqında eki túrli pikir bar. Birazı sol atawda *tájik*” otırdı dese, ekinshisi *tájik* arasına barıp kelgen birewdiń atı menen baylanıstıradı.

Qıyatjap – qıyat urıwınıń qazǵan jabı. Sol urıwdıń atı menen atalǵan. Informatorlardıń aytıwına qaraǵanda bul japtıń qazılǵanına 65-70 jıllar shaması bolǵan.

Toǵızaq – qaraqalpaqlardıń Qońırat arısınıń qıyat tiyresiniń bir bólimi “toǵızaq”tıń atına baylanıslı.

Balǵalıjap – bul úlken japtı qaraqalpaqlardıń balǵalı urıwları qazǵan. Sonlıqtan balǵalı jap atalǵan.

Toǵıztóre – xoja sıyaqlı ózlerin bólek sanaytuǵın qaraqalpaqtıń bir bóliminiń atına baylanıslı qoyılǵan. Adamlardıń aytıwınsha bular toǵız múyten bolǵan, toǵızı da tóre bolǵan desedi. Namaz oqıp atırǵan waqtında hámмесin birden shayıp ketken.

Moynaq rayonında qazaq millet wákilleri basqa millet wákillerine salıstırǵanda san jaǵınan kóbirek. Sonlıqtan rayon aymaǵında qazaq etnonimleriniń qatnasında payda bolǵan toponimler ushırasadı. Mısalı, Qazaqdárya, Qazaq awıl. Sonday-aq, qazaq tilinen jasalǵan toponimler de kóbirek ushırasadı.

Qıpshaqdárya – Qıpshaqdárya ádewir úlken dáryalardıń qatarına kiredi. Ol Porlıtawdıń tusında. Aqdárya menen qosılıp, teńizge quyıp turǵan. Ótken ásirde Qıpshaqdárya paroxod qatnan turǵan dárya edi. Biraq sońǵı jıllarda ol dáryanıń aldı uyıq tewip, aǵıs toqtap qaladı. Qıpshaq – bul urıwdıń atı. Bul jerde burın Sanmurın, Estek, Qanjıǵalı, Kóp soqır, Basar qıpshaq urıwları jasaǵan. Házirgi Shege hám Porlıtawda bul urıwlardan tek birli-yarım úyler qalǵan.

Maxmud Qashǵariydiń «Devanu Lugat at-türk» dep atalǵan kitabında Qıpshaq sóziniń tusinigin jazǵan, onda bılay delingen: «Buringi dáwirde bir sháhárde ájayıp bir haywan saqlanǵan eken. Ol haywannıń ózi iri hám shaqı uzın bolǵan. Usı haywannıń hádiyesi menen sol sháhárdiń atı Qıpshaq bolıp atalsa

kerek”[5, 496]. XI-XII ásirlerde Aral teńizi jaǵalawlarında, Sırdárya ham Jayıq dalalarında Qıpshaqlar dep atalǵan qáwimler birlespesi jasaǵan Bular sol waqıtta «Desht-i Qipchaq» dep atalǵan belgili territoriyanı iyelegen. Házirgi qaraqalpaqlar, qazaqlar, noǵaylar, azlap ózbekler, bashqırlar hám tatarlar sol waqıttaǵı Qıpshaq qáwımimine birikken ulıwma xalıq bolǵan [6, 19].

Hazirgi bar Qıpshaq urıwları hám sol urıw tiykarında payda bolǵan Qıpshaq qalası, Qıpshaq dáryası dep atalǵan atamalardıń túpkilikli negizi usı áyyemgi qıpshaqlar menen baylanıslı bolsa kerek.

Múyten awıl – Qazaqdárya elatında jaylasqan. Bul jerde múytenler kóp bolǵan.

Joqarıda keltirilgen mısallar sonı kórsetedi, Moynaq rayonı aymaǵındaǵı etnotoponimler tariyxıy-etnikalıq procesler menen tikkeley baylanıslı halda qalıplesken. Bunday toponimler aymaqta jasaǵan millet, urıw hám etnikalıq toparlardıń atları menen baylanıslı bolıp, olar tek ǵana geografıyalıq obektlerdi ataw wazıypasın atqarıp qoymastan, aymaqtıń etnikalıq quramı hám tariyxıy rawajlanıw procesleri haqqında da maǵlıwmat beredi.

Sonıń ushın, etnotoponimler Moynaq rayonı toponimlik sistemasınıń zárúrli qatlamlarınan biri esaplanadı hám olardı úyreniw aymaqtıń tariyxıy-etnikalıq ózgesheliklerin anıqlawda zárúrli ilimiy áhmiyetke iye boladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005.
2. Күнхожа. Қосықлар. Нөкіс. «Билим» 2018-жыл.
3. Абдимуратов Қ. Неге усылай аталған? – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1965.
4. Бегжанов Т. Қарақалпақ тили диалектологиясының мәселелеринен. - Нөкіс: "Қарақалпақстан". 1971
5. Махмуд Қашғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Тошкент: ЎзССР ФА, 1960. 1 т.
6. Н. А. Баскаков «Тюркские языки» Институт языкознания АН СССР. — М.: Издательство восточной литературы, 1960.